

Анотація

Скрипник Н. І. Концепт ЗРАДА в українському фольклорі.

У статті викладені результати семантичного аналізу вербальних експлікаторів концепту *зрада* в дискурсі українського фольклору. Окреслено номінативне поле названого вище ментального утворення, визначено лексичні асоціативні зв'язки його основних номінацій.

Ключові слова: мовна картина світу, когнітивна лінгвістика, концепт, вербалізація, конотація, народна мораль, *зрада*.

Аннотация

Скрипник Н. И. Концепт ИЗМЕНА в украинском фольклоре.

В статье изложены результаты семантического анализа вербальных экспликаторов концепта *предательство* в дискурсе украинского фольклора. Очерчено номинативное поле выше упомянутого ментального образования, определены лексические ассоциативные связи его основных номинаций.

Ключевые слова: языковая картина мира, когнитивная лингвистика, концепт, вербализация, коннотация, народная мораль, *предательство*.

Summary

Skrypnyuk N. I. Concept of BETRAYAL in Ukrainian folklore.

Semantic analysis results of concept *betrayal* verbal explicators in the Ukrainian folklore discourse have been expounded in the article. Besides nominative field of mentioned above mental phenomenon has been outlined and lexical associative links of its principal nominations have been determined.

Key words: *lingual world's picture, cognitive linguistics, concept, verbalization, connotation, people's moral, betrayal.*

УДК 811.161. 2'38'42

Слободинська Т. С.

Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського

МОВА НАУКОВОЇ ТЕОРІЇ В КОНЦЕПЦІЇ „ТРЬОХ СВІТІВ” К. ПОППЕРА

В історії наукового пізнання ідеал точності мислення й експліцитність змісту тексту склався під впливом швидкого прогресу теоретичного природознавства й математики у першій половині ХХ століття. Сьогодні математику, логіку, теоретичну фізику й низку інших наук називають „точними”, зокрема тому, що в цих галузях пізнання експліцитність протоколів розмірковувань (які за своїм змістом є теоретичними) вважається вже не ідеалом, а нормою наукового дослідження, тобто необхідним критерієм професіоналізму в науковій роботі. Відповідно, у мовах „точних” наук нормою є дотримання логіко-методологічних правил, що створює необхідне підґрунтя для використання в теоретичних дослідженнях формальних обчислень, математичних моделей та комп'ютерних методів обробки інформації.

У суспільних й гуманітарних науках використання засобів виразності природної мови відрізняється різноманітністю „мовленнєвих жанрів” (термін М. М. Бахтіна [1]). Жанр наукового тексту, згідно з концепцією М. М. Бахтіна, становить собою часткову функціональну підсистему мови науки, зорієнтовану на виконання певного класу науково-пізнавальних процедур. Стосовно до функціональних особливостей того чи того жанру, до семантики, синтаксису і стилістики наукового тексту висувуються вимоги, які не завжди збігаються з логіко-методологічними правилами.

Наприклад, у специфічному для гуманітарних наук жанрі „інтелектуальної розвідки”, у рамках якого звичайно пропонується авторський опис нового напрямку науково-гуманітарної думки, допускається порушення логіко-методологічних правил. З огляду на це, у таких випадках в тексті наукової спільноти допускається змішування наукового, філософського, художнього, релігійного й розмовного функціональних стилів мови, якщо це узгоджено, на думку автора, з образним чи асоціативним розумінням його ідей. У жанрі емпіричного опису предметної галузі, яка в соціогуманітарній сфері здебільшого позначена змінюваністю й онтологічною „нечіткістю” об’єктів, процесів і явищ, допускається порушення окремих правил. Проте якщо в науковій роботі ставиться мета формування чи удосконалення теоретичної моделі, призначеної для систематизації й пояснення емпіричних фактів, приведення мови теоретичного опису у відповідність з вимогами логіки може бути розглянуто як важливий внесок у розвиток наукової теорії.

В україністиці вже є напрацювання, які стосуються семантики і синтаксису мови науки. Назвемо, зокрема працю автора [4]. Метою ж цієї статті є окреслення місця наукової діяльності в просторі „трьох світів” та апелювання до проблеми експлікації ідеальних об’єктів.

У лінгвістиці, як і в інших соціогуманітарних науках, мова наукової теорії не є однорідним і монофункціональним утворенням: будучи підсистемою мови науки, вона містить декілька власних, взаємопов’язаних, але функціонально різних підсистем. Оскільки мова науки і всі її „жанри” характеризуються єдністю (злиттям) пізнавальної і комунікативної функцій, функціональна структура мови наукової теорії є ізоморфною епістемілогічній структурі науково-теоретичного знання. Тому, стверджує В. С. Стюпін, „вивчення структури наукового знання зазвичай проводиться в аспекті аналізу типів висловлень..., а також типів об’єктів, відносно яких формулюються висловлення” [6, с. 180]. Тут ідеться про так звані ідеальні об’єкти, які „існують в науці як смисли термінів її мови” [5, с. 12–13]. Ідеальний об’єкт, уточнює дослідник, є схематичним образом реального об’єкта й виникає як результат абстрагування його властивостей і відношень [5, с. 12].

Більш докладно процес формування ідеального об’єкта може бути описаний як послідовне застосування двох когнітивних (мислительних) операцій – виокремлювальної абстракції та реїфікації. За допомогою виокремлювальної абстракції на деякому класі реальних об’єктів фіксується одна чи декілька стійких, повторюваних та відносно незалежних одна від одної ознак (властивостей чи відношень). Далі до виокремленої ознаки чи набору ознак застосовується один із двох видів операції реїфікації („опредмечування”, від латинського слова *re* – „предмет”, „рід”). Перший вид реїфікації призводить до утворення ідеальних об’єктів, які у традиційній логіці прийнято називати конкретними [2, с. 67]. Кожний ідеальний об’єкт цього типу мислиться, по-перше, як дещо, що існує окремо, по-друге, як „носій” фіксованого набору ознак (наявність інших ознак, сумісних із виокремленими, вважається можливим, але не істотним для визначення такого ідеального об’єкта), і, по-третє, як представник чи прототип деякого класу реальних об’єктів. Когнітивна операція, що призводить до утворення конкретних ідеальних об’єктів, може бути названа ε - (епсілон) - реїфікацією (у математичній логіці ε -оператор використовується, наприклад, у виразі $\varepsilon x A(x)$, який інтерпретується як „довільний предмет x , який має властивість A ”).

Формування конкретних ідеальних об’єктів (ε - реїфікація) є відображенням у мисленні людини реальної практики. Маніпулюючи яким-небудь матеріальним об’єктом як інструментом у деякій трудовій операції, людина, по-перше, використовує лише небагато необхідних для певної операції властивостей цього об’єкта (практична виокремлювальна абстракція), і, по-друге, може замінити цей об’єкт іншим, таким, який має такі ж або схожі властивості (практичне узагальнення). Тому в контексті практичної діяльності будь-який матеріальний інструмент набуває подвійного значення – як окрема річ, використовувана в цей момент, і як елемент деякого класу подібних

„інструментальних” об’єктів. Тут варто враховувати, що діяльність (на відміну від життєдіяльності людини) є проактивною, цілеспрямованою, „зряддійною”, осмисленою й соціальною – не тільки за формою, але й за змістом (деякі процеси життєдіяльності людини мають протилежні характеристики: є реактивними, неусвідомленими, неопосередкованими зряддями і, зберігаючи у низці випадків соціальну форму, мають, біологічний зміст). Соціальний характер мають всі компоненти діяльності і, передусім, її продукти – по-перше, тому, що у їхньому виробництві використовується „зібрана праця” багатьох людей (знання, технології, інструменти тощо), і, по-друге, тому що їхнє виробництво зорієнтоване не тільки на індивідуальне споживання, навіть якщо йдеться, наприклад, про продукти харчування, – усі продукти діяльності так чи так включаються у складні соціальні процеси розподілу матеріальних благ і „діяльнісного” обміну, стають деякими інструментами впливу людей один на одного, тобто матеріальними елементами суспільних відношень. Усі продукти діяльності мають на собі явний відбиток культури суспільства, у якому вони створюються, а їхній „рух” всередині цього суспільства достатньо чітко відображає рівень розвитку його соціальних інститутів. Усі компоненти діяльності (але не життєдіяльності), тобто будь-які включені в системний контекст діяльності предмети, продукти, інструменти, матеріальні умови, операції тощо набувають у цьому контексті практичного значення, однаково трактовані багатьма людьми, що беруть участь у певній діяльності, нарешті, варто враховувати, що всі матеріальні компоненти діяльності можуть бути репродуковані з більшою чи меншою точністю (відмінності між оригіналом і копією, між новим продуктом і його „тиражованими” зразками в цьому випадку не є істотними). Тому, створюючи в контексті соціальної за своєю природою діяльності новий продукт, людина включає в суспільну практику потенційно необмежений клас подібних продуктів.

Аналогічні взаємозв’язки існують і в контексті ідеальної діяльності, яка так само, як і матеріальна, є соціальною і за змістом, і за формою. Ідеальну діяльність можна „в першому наближенні” уявити собі як виробництво соціально вагомої інформації, використовуваної в різних галузях суспільного життя, зокрема і в таких духовних галузях, як релігія і мистецтво. Ідея відрізняється від індивідуального психічного переживання приблизно так само, як соціально орієнтована дія людини відрізняється від фізіологічного процесу в її організмі. У цьому зв’язку необхідно розрізняти мислення як вид ідеальної діяльності й мислення як системну частину психічного життя людини (нормативний характер логіки як науки пояснюється тим, що її предметом є мислення в першому сенсі; наявність емпіричного рівня знання, використання спостережень і експериментів характеризують психологію як науку, предметом якої є мислення у другому сенсі. „Технологічність” мислення як ідеальної діяльності дає змогу логікам абстрагуватися від можливого (і реального) впливу емоцій людини на правильність чи неправильність їхніх розмірковувань; психологи спеціально досліджують такі впливи й залежності, оскільки ці залежності зумовлені системним характером людської психіки).

Думка як психологічна реакція на актуалізовану інформацію – минулу, яка зберігається в пам’яті, чи поточну, яку синхронно сприймають органи чуття, – часто постає спонтанно, без вольового зусилля людини. Уявний образ переживається як психологічний стан і потім повністю або ж частково стирається новою інформацією; усі думки згасають разом із свідомістю людини.

Ідеї, на відміну від уявних образів, продукуються цілеспрямовано – конструюються, оцінюються, розбудовуються і вдосконалюються точно так само, як виробляється і вдосконалюється продукція матеріальної діяльності. У продукуванні ідей (наукових, філософських, технічних, релігійних, художніх тощо) у якийсь спосіб використовується інтелектуальна праця багатьох людей, а іноді – й багатьох поколінь, об’єднаних спільною культурною традицією. Відповідно до цього, ідеї як творіння людського розуму (але не психіки) здатні існувати поза індивідуальною свідомістю,

„жити” довше, ніж їхні творці, й зберігатися як тексти і символи культури або ж як технічні й технологічні рішення, втілені у продуктах матеріальної діяльності. Наприклад, сама ідея про те, що ідеї існують інакше, ніж матеріальні об’єкти, й інакше, ніж почуття й емоції людей, існує сьогодні у формі філософської традиції, початок якої пов’язаний з „Тімеєм” Платона, а подальший розвиток – з усіма гносеологічними вченнями в наступній історії європейської філософії. У річищі цієї традиції опинилися й середньовічні дискусії про природу універсальних понять, і творчість Г. В. Гегеля, й сучасна філософія науки з усіма своїми школами й напрямками. Змістом цієї філософської традиції стала заочна полеміка з Платоном, який оголосив ідеї нетілесними сутностями, які мешкають у „надзоряному” ідеальному світі і є вічними, абсолютними та зразковими взірцями („парадигмами”) для всіх змінних і недосконалих земних об’єктів.

Сучасна філософія, співзвучна реаліям інформаційного суспільства, відкидає „платонізм” і демістифікує проблему онтологічного статусу „світу ідей”, яку започаткував Платон. Містика щезає, якщо аналізувати ідею як складно структурований інформаційний об’єкт – тоді виробництво ідей (діяльність, спрямована на породження ідей) постає як процес створення інформаційного продукту, тобто як праця, якою у сучасному світі займаються мільйони людей. Немає ніякої містики в теорії „трьох світів” Карла Поппера, згідно з якою інформаційні продукти (такі, наприклад, як шкільна програма з математики чи загальна теорія відносності Р. Енштейна), які автор називає „мешканцями світу-3”, не є ні матеріальними об’єктами (світ-1), ні психічними станами людей (світ-2). „Я розглядаю, – зазначав К. Поппер, – третій світ за своєю сутністю як продукт людського духу. Це ми створюємо об’єкти третього світу” [3, с. 26]. Світ інформаційних продуктів, які створило людство, на відміну від „надзоряного” ідеального світу Платона, об’єктивний такою ж мірою, якою об’єктивні діяльність і спілкування людей – такий висновок випливає із сучасного трактування філософської концепції К. Поппера, яку сьогодні прийнято називати „реформованим” критичним раціоналізмом (В. М. Порус).

Із новим, „інформаційним” трактуванням концепції „трьох світів” повністю узгоджується теорія ідеальної діяльності, якою в Україні послуговуються С. Б. Кримський, М. В. Попович, А. І. Уйюмов. З погляду цієї теорії, будь-яка ідея формується тільки в контексті діяльності, оскільки становить собою системно організовану інформацію, що використовується як розв’язання чи компонент розв’язання якоїсь проблеми в тій чи тій царині діяльності – виробничій, науково-дослідницькій, проектно-конструкторській, управлінській, економічній тощо (Поняття „хибна ідея” відображає лише той факт, що знайдене розв’язання виявилось неправильним чи неефективним). Будь-яка ідея існує тільки в контексті комунікації, оскільки формується й виражається за допомогою прийнятих в суспільстві знакових систем, і насамперед за допомогою різних функціональних підсистем природної мови (Ідея, яка в принципі не може стати предметом обговорення, становить собою *contradictio in adjecto*, тобто внутрішнє суперечливе поняття). Будь-яка ідея є компонентом деякої системи ідей і може бути усвідомлена лише у взаємозв’язку з іншими ідеями (Відповідно, вроджених елементарних ідей не існує, хоча, можливо, існують вроджені елементарні психічні реакції).

Будь-яка ж діяльність якимось чином зв’язана з використанням, виробництвом та реалізацією ідей. Відповідно термін „діяльність, спрямована на породження ідей” правомірно вживати тільки тоді, коли маємо на увазі спеціалізовану діяльність людей у суспільстві з високорозвинутим поділом праці, тобто в соціальній системі, в якій той або той вид „виробництва ідей” існує як окрема професія.

У сучасному суспільстві одним із найважливіших видів такої діяльності є фундаментальна наука, орієнтована на розвиток знання. „Матеріальний” аспект наукового дослідження цілком очевидний – у всіх без винятку галузях пізнання використовуються технічні прилади різної складності (сьогодні навіть у теоретичних дослідженнях використовуються комп’ютери, інформаційні мережі, електронні бази даних). Проте термін „діяльність, спрямована на породження

ідей” з повним правом може бути застосований для характеристики фундаментальної науки, оскільки її продукцією є винятково об’єкти „третього світу” К. Поппера. Відразу ж варто уточнити: фундаментальна наука виробляє не тільки знання і продукована наукова інформація не завжди є „істинною” в загальноприйнятому розумінні цього слова.

З погляду концепції, яку вже більше тридцяти років розробляють В. С. Стьопін, М. А. Розов, С. Б. Кримський і багато їхніх послідовників, наука як вид ідеальної діяльності продукує ідеї – специфічно наукові, але не повсякденні, філософські, художні чи якісь іще. Невелика частина наукових ідей після „довгого ланцюжка опосередкувань”, як підкреслює В. С. Стьопін [5, с. 18], витримує експериментальну чи спеціальну логіко-теоретичну перевірку, верифікується й набуває статусу наукового знання. Деякі ідеї, які через різноманітні причини (наприклад, через недостатній рівень розвитку експериментальної техніки) не отримали ні підтвердження, ні спростування, не виключаються із наукового дискурсу й продовжують функціонувати як правдоподібні гіпотези. Деякі ідеї взагалі не підлягають верифікації, оскільки виконують тільки службові, „технічні” функції, наприклад, при побудові теоретичних моделей. У науковому „виробництві” використовуються навіть фальсифіковані ідеї – ті, які після спеціальної процедури верифікації обґрунтовано визнані хибними, помилковими, такими, які не відповідають фактам або містять внутрішні суперечності. Аналіз причин, з яких та чи інша ідея виявилася хибною, дає науковцям інформацію, необхідну для вдосконалення теорії чи для реорганізації експериментального дослідження. Крім цього, варто враховувати, що фундаментальна наука продукує не тільки знання про світ, але й знання про саму науку. Тому аналіз структури й вивчення компонентів, з яких побудована фальсифікована концепція, викликає до себе науковий інтерес, оскільки дає змогу з’ясувати обмеження, які повинні враховуватися при методології наукового дослідження. Як свідчить історія науки, такий аналіз іноді призводить до видатних відкриттів і навіть до формування нових наукових теорій. Наприклад, на початку ХХ століття аналіз концепцій Г. Кантора і Г. Фреге, які містили приховані суперечності, призвів до виникнення, відповідно, аксіоматичної теорії множин і сучасної математичної логіки.

Проаналізована філософсько-наукова концепція, яка синтезує „реформований” критичний раціоналізм К. Поппера з діяльнісним підходом в теорії пізнання, розкриває зміст поняття „наукова ідея” в таких основних аспектах:

1) кожна наукова ідея, незалежно від результату її верифікації, є продуктом ідеальної діяльності й в такій якості включається в множину об’єктів „третього світу” К. Поппера (проте далеко не всі об’єкти цього світу є ідеальними продуктами наукової діяльності);

2) кожна наукова ідея є реальним чи потенційним предметом ідеальної діяльності. Іншими словами, над кожною науковою ідеєю можуть бути проведені мислительні (ідеальні) операції, пов’язані з її аналізом, модифікацією, трансформацією, адаптацією до нової концептуальної системи тощо;

3) кожна нефальсифікована наукова ідея може бути використана як інструмент (чи засіб) наукової діяльності для виробництва нових ідеальних продуктів, які належать до емпіричного, теоретичного або ж методологічного рівня наукового знання;

4) кожна наукова ідея (і в цьому полягає її відмінність, наприклад, від художньої ідеї) повинна бути доступною для використання всіма учасниками науково-дисциплінарного дискурсу у всіх трьох перерахованих якостях, тобто як продукт, предмет та інструмент ідеальної діяльності. Для цього вона повинна бути експліцитно виражена засобами спеціальної функціональної підсистеми мови, яку, услід за лінгвістами Празької школи, прийнято називати функціональним стилем (ФС) науки. Звідси випливає, що наукова ідея є ідентифікованим продуктом ідеальної діяльності (і в цій якості – ідентифікованим об’єктом „третього світу” К. Поппера), якщо й тільки якщо вона становить собою семантичну одиницю (термін У. Л. Чейфа) чи, точніше, семантичну конструкцію ФС науки;

5) усі семантичні конструкції мови ФС науки, як довів В. С. Степін [5, с. 320; 6, с. 179–258] можуть бути експліковані як ідеальні об'єкти різних типів, системи ідеальних об'єктів (ідеальні конструкції) і системи ідеальних конструкцій. Аналіз методів побудови ідеальних об'єктів і конструкцій дає змогу визначити семантичну структуру висловлень про такі об'єкти і конструкції. У свою чергу, семантична типологізація висловлень мови ФС науки дає змогу визначити його внутрішню структуру, загалом ізоморфну структурі наукового знання.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямку вбачаємо в докладній семантичній типологізації висловлень наукового стилю.

Список використаної літератури

1. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / М. М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1986. – 541 с.
2. Войшвилло Е. К. Логика как часть теории познания в научной методологии (фундаментальный курс) / Е. К. Войшвилло, М. Г. Дегтярев. – М.: Наука, 1994. – Кн. 2. – 333 с.
3. Поппер К. Логика научного исследования / Карл Поппер. – М.: Республика, 2005. – 447 с.
4. Слободинська Т. С. Регламентування мови наукового дискурсу: вимоги до семантики й синтаксису тексту / Т. С. Слободинська // Мовознавчий вісник: збірник наукових праць. – Черкаси, 2014. – Випуск 18. – С. 162–167.
5. Степин В. С. Становление научной теории / В. С. Степин. – Минск: Изд-во БГУ, 1976. – 320 с.
6. Степин В. С. Структура и эволюция теоретического знания / В. С. Степин // Природа научного познания. – Минск: Изд-во БГУ, 1979. – С. 179–258.

Анотація

Слободинська Т. С. Мова наукової теорії в концепції „трьох світів” К. Поппера.

У статті окреслено місце наукової діяльності в концепції „трьох світів” Карла Поппера, зацентровано увагу на процесі формування та проблемах експлікації ідеальних об'єктів, зауважено про те, що ідея – складно структурований інформаційний об'єкт, а всі семантичні конструкції мови функціонального стилю науки можуть бути експліковані як ідеальні об'єкти різних типів, системи ідеальних об'єктів (ідеальні конструкції) і системи ідеальних конструкцій.

Ключові слова: концепція „трьох світів”, ідея, ідеальний об'єкт, функціональний стиль науки, семантичні конструкції.

Аннотация

Слободинская Т. С. Язык научной теории в концепции „трех миров” К. Поппера.

В статье автор определяет место научной деятельности в концепции „трех миров” Карла Поппера, акцентирует внимание на процессе формирования и проблемах экспликации идеальных объектов, подчеркивает, что идея – сложно структурированный объект, а все семантические конструкции языка функционального стиля науки могут быть эксплицированы как идеальные объекты разных типов, системы идеальных объектов (идеальные конструкции) и системы идеальных конструкций.

Ключевые слова: концепция „трех миров”, идея, идеальный объект, функциональный стиль науки, семантические конструкции.

Summary

Slobodynska T. S. Language of scientific theory in the concept of „three worlds” of Karl Popper.

The article marked the place of scientific activity in the concept of „three worlds” of Karl Popper, also focused on the formation and problems explication of ideal objects. Noted that the idea – it is difficult to structured information and all the semantic constructs of the language of the functional style of science can be explicated as ideal objects of different types. System of ideal objects (ideal designs) and ideal system designs.

Key words: concept of „three worlds”, the idea, the ideal object, functional style science, semantic structure.